

Inleiding

In 2006 heb ik samen met Siep Sinnema een artikel geschreven in Entomologische Berichten. De titel was “20 jaar Vlinderwerkgroep Friesland”. Het artikel beschreef de activiteiten van onze werkgroep, vanaf de oprichting in 1985, het jaar waarin ook het boek “Vlinders van Friesland” (Lempke 1985) verscheen (Sinnema & Tuinstra 2006). Daarnaast werd er in het artikel ingegaan op nachtvlinders die voor het eerst in Friesland waargenomen werden ná het verschijnen van het boek van Lempke. In een tabel in het artikel werden 34 soorten genoemd; macro's, inclusief drie soorten uit de familie van de zakdragers (*Psychidae*). Tevens werd in het artikel geschreven dat er in de periode 1985 t/m 2006 zo'n 40 soorten juist niet meer gezien waren in Friesland.

In een artikel dat ik kort daarna samen met Henk en Auke Hunneman schreef, werd een achttal soorten uit het bovengenoemde artikel nader beschreven, voor wat betreft de eerste waarnemingen en de uitbreiding van de soorten in Friesland, alsmede Groningen en Drenthe. Het betroffen *Deileptenia ribeata* (satijnen spikkelspanner), *Costaconvexa polygrammata* (walstrospanner), *Chloroclysta siterata* (papegaaitje), *Euphyia unangulata* (scherphoekbandspanner), *Eupithecia exiguata* (loofboomdwergspanner), *Gluphisia crenata* (populierentandvlinder), *Acronicta alni* (elzenuil) en *Panthea coenobita* (schijn-nonvlinder) (Hunneman, Tuinstra & Hunneman 2007). Tevens werd er in dit artikel geschreven dat er na 1985 vrijwel jaarlijks nieuwe soorten voor Friesland werden waargenomen, met een maximum van vijf per jaar. In 2006 werd de trekvlinder *Mythimna vitellina* (zuidelijke grasuil) voor het eerst in Friesland gezien, alsmede de zakdrager *Dahlica triquetrella* en de uil *Lithophane leautieri* (coniferenuil).

Nieuwe soorten na 2006

Na 2006 is het aantal soorten niet zo snel gestegen. Vanaf dat moment zijn er, voor zover bekend, slechts drie nieuwe soorten bijgekomen. Het gaat om:

- *Thaumetopoea processionea* (eikenprocessierups)
 - 2 augustus 2007 Gorredijk (Henk en Auke Hunneman; en meer in de jaren daarna)
- *Operophtera fagata* (berkenwintervlinder)
 - 2 november 2009 Appelscha (Gerrit Tuinstra)
- *Conistra rubiginosa* (zwartvlekwinteruil)
 - 16 maart 2010 Bergum (Rob van der Rol; bron: www.waarneming.nl)

Thaumetopoea processionea

Het verhaal van de eikenprocessierups is over het algemeen wel bekend. Van vóór 1980 zijn er maar weinig waarnemingen in Nederland bekend. Vanaf eind tachtiger

jaren was de soort algemeen in de zuidelijke provincies en vanaf de tweede helft van de negentiger jaren heeft de soort zich veel meer in noordelijke richting weten uit te breiden. In Friesland is het eerste exemplaar in 2007 gevangen, op licht. In de jaren daarna werden ook steeds enkele vlinders gezien. Wat imago's betreft zijn er alleen nog maar mannetjes waargenomen, maar ook de vrouwtjes zijn inmiddels aanwezig, gezien de vondsten van rupsen op verschillende plekken in het zuiden van Friesland, in 2010. Hetzelfde geldt voor de provincie Drenthe. In Groningen zijn voor zover bekend alleen nog maar (zwervende) mannetjes gezien, maar het zal niet lang meer duren voordat ook daar de rupsen zullen worden gevonden.

Operophtera fagata* versus *O. brumata

De berkenwintervlinder is een spanner die niet gemakkelijk van de kleine wintervlinder is te onderscheiden. Misschien is dit ook de reden dat de soort pas onlangs in Friesland (met zekerheid) is vastgesteld, terwijl de soort mogelijk al veel langer in onze provincie aanwezig is. Toch zijn er een aantal kenmerken die het mogelijk maken om de berkenwintervlinder van de kleine wintervlinder te onderscheiden, al is dit onderscheid natuurlijk het eenvoudigst wanneer beide vlinders naast elkaar worden gezien, zoals in figuur 1 (volgende bladzijde)

Een van de belangrijkste kenmerken is de lichtere kleur van *O. fagata*, ten opzichte van de wat donkerder gekleurde *O. brumata*. Dit geldt in het bijzonder voor de achtervleugels, die bij *O. fagata* behoorlijk wit zijn. Er is iets verschil in het formaat van beide vlinders. *O. fagata* is met z'n voorvleugellengte van 14-18 mm. iets groter dan de 13-16 mm. metende voorvleugel van *O. brumata*. Qua vleugelvorm komen beide soorten aardig overeen, al is de vleugelpunt van *O. brumata* wat ronder dan van *O. fagata*. Deze verschillende kenmerken hebben alleen betrekking op de mannetjes van beide soorten, de vrouwtjes hebben namelijk gereduceerde vleugels. Overigens is het verschil bij de vrouwtjes veel duidelijker. De "vleugeltjes" van het vrouwtje van *O. fagata* zijn veel langer als van *O. brumata*. Bij beide soorten zijn de vleugels gebandeerd, maar de donkere bandjes van *O. fagata* zijn breder en daarmee duidelijker zichtbaar als bij *O. brumata*. De vliegtijd van *O. fagata* (half oktober – begin december) ligt wat eerder dan bij *O. brumata* (begin november – half december), maar overlapt dus wel! De rupsen van *O. brumata* leven op allerlei soorten struiken en bomen, maar in het bijzonder op eik. *O. fagata* heeft een voorkeur voor berk en beuk, maar kan ook op andere soorten struiken en bomen zitten (www.vlindernet.nl). Door gericht te zoeken zullen ongetwijfeld meer plekken in Friesland gevonden kunnen worden waar *O. fagata* voorkomt.

Figuur 1: linker rij: *Operophtera brumata* (kleine wintervlinder); rechter rij *Operophtera fagata* (berkenwintervlinder).

Soorten uit het genus *Conistra*

Kenmerkende soorten van het winterseizoen (inclusief najaar en voorjaar) zijn de uilen uit het geslacht *Conistra*. Het best bekend is *Conistra vaccinii* (bosbesuil) die

eigenlijk overal voorkomt, in allerlei biotopen en zeker niet alleen op plekken waar bosbes groeit, zoals de naam doet vermoeden. De vlinder kan in grote aantallen op smeer worden gevangen, maar komt ook op licht. Hetzelfde geldt voor de andere *Conistra*-soorten, die ook allemaal goed op smeer komen maar minder op licht. Er zit echter een groot verschil in mate van voorkomen van de overige soorten, in vergelijking tot *C. vaccinii*. Van de vroeger in Nederland wat algemenere *Conistra ligula* zijn in Friesland slechts een paar waarnemingen bekend. Ook elders is *C. ligula* thans een zeer zeldzame soort. Alleen in het zuiden van Limburg worden tegenwoordig jaarlijks waarnemingen van deze soort gedaan. *Conistra erythrocephala* wordt in Friesland iets vaker waargenomen, maar ook deze soort blijft behoorlijk zeldzaam. In De Vlinders van Friesland worden uitsluitend een aantal vindplaatsen uit Gaasterland gemeld van deze soort. Het is niet bekend of de soort daar nu nog zit. Vooral in het zuiden van Friesland kan de prachtige bont gekleurde *Conistra rubiginea* worden aangetroffen. Elders in de provincie wordt de vlinder veel minder gezien. De laatste in Nederland voorkomende soort uit dit geslacht is *Conistra rubiginosa* (zie figuur 2). De soort heeft zich de laatste jaren sterk weten uit te breiden in Nederland en komt in hoofdzaak in het zuiden en midden van het land voor. Vorig jaar zijn er een aantal exemplaren gezien in de provincie Groningen en in het voorjaar van 2010 werd er een exemplaar gezien in Bergum. Vanwege de uitbreiding is het de moeite waard om speciaal op deze soort te letten, al kan de vlinder niet verward worden met andere soorten. In de ring- en niervlek op de verder vrij egaal grijsbruin gekleurde voorvleugels, bevinden zich een aantal opvallende zwarte vlekjes, waarmee de soort onmiskenbaar is.

Figuur 2: *Conistra rubiginosa* (foto van een exemplaar in de collectie van het Natuurmuseum Fryslân; Gerrit Tuinstra).

Totaallijst van Friesland

In De Vlinders van Friesland werden 607 soorten macro-nachtvlinders genoemd, die tot dan toe (1985) in Friesland waren vastgesteld. In de beide eerder genoemde artikelen werden in totaal 37 nieuwe soorten voor Friesland genoemd. Samen met de in dit artikel genoemde *T. processionea*, *O. fagata* en *C. rubiginosa*, telt de Friese lijst van waargenomen soorten macro-nachtvlinders thans 647 soorten!

Verdwenen en herontdekte soorten

Naast de voor Friesland nieuwe soorten, zijn er ook soorten verdwenen of in ieder geval niet meer waargenomen. Zoals eerder genoemd bestond de lijst van “verdwenen” soorten, over de periode 1985 t/m 2006, uit iets meer dan 40 soorten. Overigens gaat het voor verreweg het grootste deel van die lijst om behoorlijk zeldzame of in ieder geval weinig tot zeer weinig waargenomen soorten.

In de afgelopen jaren zijn er toch weer een aantal waarnemingen gedaan van soorten van deze lijst. Het gaat om de volgende:

- *Isturgia limbaria* (oranje bremspanner; 2007 & 2009, Drachtster Compagnie, Gerrit Tuinstra)
- *Lampropteryx suffumata* (fraaie walstrospanner; 2006, Ureterp, Gerrit Tuinstra)
- *Catocala sponsa* (karmozijnrood weeskind; 2008, Hemrik, Siep en Jannie Sinnema; 2009, Drachten, Gerrit Tuinstra; Oranjewoud, Henk Hunneman; Leeuwarden, rupsen en vlinders, bron: www.waarneming.nl; 2010, Vlieland, Ico Hoogendoorn, bron: www.waarneming.nl)
- *Chortodes brevilinea* (stippelrietboorder, 2007, Griend, Date Lutterop)
- *Polia hepatica* (gerande marmeruil, 2010, Appelscha, Gerrit Tuinstra)
- *Lithosia quadra* (viervlakvlinder, 2006, Terschelling, Piet Zumkehr)

Isturgia limbaria is een oranje-geel spannertje dat uitsluitend op brem leeft. In de veldgids Nachtvlinders (Waring & Townsend 2006) wordt het volgende geschreven: “Een zeer zeldzame soort die verspreid over het land slechts af en toe wordt waargenomen; lijkt achteruit te gaan”. Hoewel de vlinder in Friesland in het verleden ook al weinig waargenomen werd, lijkt de soort ook in onze provincie achteruit te zijn gegaan. Lempke noemt vier verschillende vindplaatsen: Duurswoude, Wijnjeterp, Appelscha en Sondel. Allemaal plaatsen op de zandgrond, waar de vlinders ongetwijfeld waargenomen zijn in of nabij bremstruweel. Dit geldt ook voor de vlinders die recent waargenomen zijn, in een bremstruweel in de berm van de A7, tussen Drachtster Compagnie en Friesche Palen. Het is natuurlijk goed mogelijk dat de vlinder toch elders in Friesland nog voorkomt. Opletten dus, op plekken met veel brem!

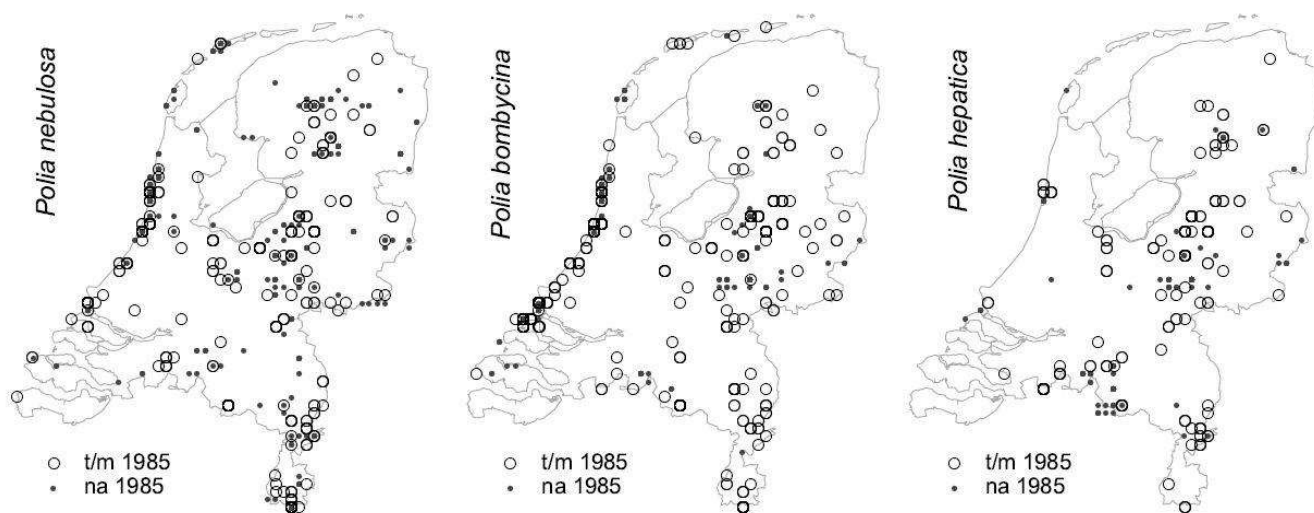
Voor *Lampropteryx suffumata* schrijft Lempke het volgende: “Joure, een vrouwtje op 14 juli 1972 (W. Poppe). Wel een bijzonder opvallende vangst. De vlinder was tot nog toe uit Nederland slechts bekend van Epen in Zuid-Limburg, waar in 1911

een mannetje gevangen werd en in 1920 een vrouwtje”. Ook landelijk is *L. suffumata* dus een grote bijzonderheid. De laatste jaren zijn er echter verspreid over het land een aantal waarnemingen van de soort gedaan, waaronder bv. een exemplaar in het voorjaar van 2010, door Abel en Franciska Jagersma en Kees Boele, in het Friesche Veen nabij Haren (Gr.). Ook in Anloo (Dr.) werd dit jaar een exemplaar gezien.

De in 2008, 2009 en 2010 in Friesland waargenomen *Catocala sponsa* is tot 2008 uit onze provincie uitsluitend bekend van een collectie-exemplaar, waarbij ook nog eens uitsluitend de provincienaam is vermeld. De precieze vindplaats van het exemplaar is niet bekend.

Een grote bijzonderheid, ook landelijk bekeken, is *Chortodes brevilinea*. De vlinder is alleen bekend van Texel en de Alde Feanen bij Eernewoude. In dit gebied werd de vlinder in de vijftiger jaren gevangen, gedurende een aantal jaren. Nadien is de soort nooit weer in Nederland gezien, totdat er in 2007 op Griend een exemplaar werd gevangen.

Polia nebulosa, *P. bombycina* en *P. hepatica* zijn drie forse uilen, die mondjesmaat in Nederland worden gezien. Op vlindernet wordt het huidige voorkomen in Nederland aangeduid als resp. “een niet zo gewone soort”, “een zeldzame soort die voorkomt in de duinen en op de zandgronden in het binnenland” en “een zeldzame soort die verspreid over het land af en toe wordt waargenomen”. Lempke (1985) schrijft resp. “matig verbreid” (14 vindplaatsen in Friesland), “verbreid” (20 vindplaatsen) en “lokaal en meest niet gewoon” (9 vindplaatsen). *P. nebulosa* (zie figuur 3) en *P. bombycina* (zie figuur 4) worden de laatste jaren zo nu en dan in Friesland gezien, bv. in de omgeving van Beetsterzwaag. Van de vroeger blijkbaar toch wat algemenere *P. hepatica* (zie figuur 5) is, na een lange periode van afwezigheid in Friesland, in 2010 één exemplaar gevangen nabij Appelscha.

Figuur 6: de verspreiding van de drie *Polia*-soorten in Nederland (bron: databestand Noctua).

Figuur 3: *Polia nebulosa*.

Figuur 4: *Polia bombycina*

Figuur 5: *Polia hepatica*.

Van de beervlinder *Lithosia quadra* zijn slechts een klein aantal waarnemingen uit Friesland bekend. Daarbij gaat het ook nog eens om behoorlijk oude waarnemingen (1938, 1939 en 1952, Terschelling en 1949, Kippenburg (Gaasterland)). Opvallend is dat de recente waarneming van de viervlakvlinder ook weer gedaan is op Terschelling.

Algemene soorten

Bij de hiervoor genoemde soorten gaat het allemaal om zeldzame tot zeer zeldzame soorten. Tenminste, voor zover er natuurlijk gekeken is naar nachtvlinders in bepaalde delen van Friesland. Het zou natuurlijk goed kunnen zijn dat sommige soorten toch ook op andere plekken voorkomen, maar dat er nooit iemand geweest is; op de juiste plek en in de goede tijd van het jaar.

Het is natuurlijk altijd leuk om bijzonderheden te vangen, tussen al die andere soorten nachtvlinders die op het witte laken verschijnen. Soms valt het ook niet mee om tussen de tientallen huismoeders of ander algemene soorten een zeldzaamheid te ontdekken.

Net als bij de zeldzame soorten geldt ook voor de algemene soorten dat de waarnemingen ervan genoteerd en doorgegeven moeten worden. Pas dan kunnen uitspraken gedaan worden over het voorkomen van bepaalde soorten in bepaalde gebieden of de voor- of achteruitgang van bepaalde soorten, zeldzaam of niet.

Het landelijke databestand voor vlinders is “Noctua”. Dit databestand is van de EIS-Werkgroep Vlinder Faunistiek (WVF) en De Vlinderstichting. Het bestand wordt beheerd door Willem Ellis. Regelmatig neem ik contact met hem op, bv. als ik meer informatie over de verspreiding van bepaalde soorten wil hebben.

Om eens te kijken naar de algemeenheid of juist zeldzaamheid van bepaalde soorten in Friesland, kreeg ik ditmaal een tabel met alle in Friesland waargenomen soorten en het voorkomen van al die soorten in de provincie Friesland. Met een bepaald getal wordt dit aangegeven in de tabel. Hoe hoger het getal, hoe algemener die soort is in Friesland, of in ieder geval hoe vaker de soort gezien is. De hiervoor genoemde (zeldzame) soorten hebben uiteraard een laag getal. Maar hoe zit het met de algemene soorten, over welke soorten gaat het dan precies?

Op de eerst plaats staat *Autographa gamma* (gamma-uil). Een trekvlinder die jaarlijks in behoorlijke aantallen waargenomen wordt. Of het werkelijk de algemeenste soort is in Friesland valt nog te betwijfelen. Ongetwijfeld hebben bepaalde waarnemingseffecten hiermee te maken. De gamma-uil is een dagactieve nachtvlinder, die om die reden misschien wel extra veel door waarnemers wordt gezien en doorgegeven. Er zijn natuurlijk veel meer dagvlinderwaarnemers dan mensen die zich met nachtvlinders bezig houden en over het algemeen wordt een gamma-uil door de meeste mensen wel als zodanig herkend en doorgegeven.

Op de meeste plekken waar gamma-uilen waargenomen worden komt ongetwijfeld ook *Noctua pronuba* (huismoeder) voor. Onder de nachtvlindermensen is de huismoeder een veel geziene soort. Soms wordt de vlinder wel eens als lastig ervaren, omdat er zoveel van op het doek verschijnen of in de lichtval zitten. De

huismoeder staat op de tweede plek in de Friese ranglijst. En misschien zou die wel naar de eerste plek moeten.

Of zou dat juist *Ematurga atomaria* (gewone heispanner) moeten zijn? Ook dit is een behoorlijk veel voorkomende vlinder, die vaak met tientallen of honderden wordt gezien. Echter deze soort is, in tegenstelling tot de gamma-uil en huismoeder, veel meer gebonden aan een bepaald biotoop: heide. Buiten de heideterreinen wordt de vlinder vrijwel niet waargenomen. Dus wat dat betreft is de gewone heispanner geen soort voor de eerste plek op de Friese ranglijst. Toch staat hij op plek 3. Deze hoge plek zou misschien verklaard kunnen worden door de volgende drie factoren. In de eerst plaats is de gewone heispanner, net als de gamma-uil, een dagactieve soort. Ten tweede: de heide is een geliefde plek voor vlindermensen. En als derde mogelijke verklaring: in verhouding wonen er in het zuidoosten van Friesland en op Terschelling (de voor de heispanner beste delen van Friesland; zie het kaartje op Vlindernet) wat meer vlindermensen als in de rest van Friesland. Zeker als het gaat om nachtvlinderwaarnemers.

De nummers 4 tot en met 9, op de Friese ranglijst zijn als volgt: *Ochropleura plecta* (haarbos), *Camptogramma bilineata* (gestreepte goudspanner), *Cabera pusaria* (witte grijsbandspanner), *Agrotis exclamationis* (gewone worteluil), *Idaea aversata* (grijze stipspanner) en *Xestia c-nigrum* (zwarte c-uil). Stuk voor stuk zeer algemene soorten die op vele avonden waarop met de lamp gevangen wordt ook waargenomen worden. De gestreepte goudbandspanner komt ook op licht af, maar dit is juist weer een soort die overdag veel wordt gezien.

De nummer 10 op de ranglijst is *Zygaena filipendulae* (Sint Jansvlinder). In het Friese binnenland is de vlinder niet zo algemeen, maar op de eilanden juist wel. En daar vandaan wordt deze, bij iedereen bekende dagactieve nachtvlinder, dan ook veel gemeld.

Te verwachten soorten

647 soorten macro-nachtvlinders op de Friese lijst! Dat is heel veel. Het zal ook niet meevallen om nog nieuwe soorten voor onze provincie te ontdekken. Ik heb eens na zitten denken over welke soorten we mogelijk nog kunnen verwachten. Misschien een soort uit de familie van de *Eupithecia*'s? Een groep lastige spannertjes. Misschien is er wel een plek waar een bepaalde soort al voorkomt, maar nog niet ontdekt is. Een *Eupithecia*-soort die in opkomst lijkt te zijn is *Eupithecia inturbata*. Deze soort waarvan de rupsen op Spaanse aak (*Acer campestre*) leven, is in het afgelopen jaar al in Lauwersoog, net over de Friese grens in de provincie Groningen, waargenomen. Ook op die plek werd onlangs de uil *Mythimna l-album* gevangen. In het verleden werd de vlinder wel als trekvlinder beschouwd. Wat betreft de waarneming in Lauwersoog zou dit goed passen. De vlinder is namelijk nooit eerder gezien in de noordelijke helft van Nederland. Maar dit zou betekenen dat de vlinder ook in Friesland op kan duiken. Een paar jaar geleden werd de uil *Caradrina kadenii* (kadeni-stofuil) voor het eerst in Nederland gezien. De meeste voor Nederland nieuwe soorten worden voor het

eerst gezien in het zuiden van het land (Zeeland, Brabant, Limburg). Vaak blijven ze daar ook hangen en komen niet of pas veel later naar het noorden toe. Echter *C. kadenii* is ook al in de provincie Noord-Holland gezien. Dus al een heel eind op de goede weg!

Nog drie soorten erbij, dan hebben we weer een reden voor een feestje!

Gebruikte literatuur

Hunneman A., Tuinstra G. & Hunneman H. Opvallende nieuwkomers in de macronachtvlinderfauna van Friesland in de periode 1986-2006. Entomologische Berichten 67 (3): 99 t/m 104. NEV.

Lempke B.J. 1985. Vlinders van Friesland. Fryske Akademy.

Sinnema S. & Tuinstra G. 2006. 20 jaar Vlinderwerkgroep Friesland. Entomologische Berichten 66 (3): 95 t/m 98. NEV.

Waring P. & Townsend M. 2006. Nachtvinders; veldgids met alle in Nederland en België voorkomende soorten. Tirion Natuur/De Vlinderstichting.

Gegevens Veenhooibeestje 2003 t/m 2010

Judith Bouma

Het Veenhooibeestje (*Coenonympha tullia*) is inmiddels niet meer weg te denken uit het Fochteloërveen. In 1999 werd aldaar de terugkeer geconstateerd van dit bijzondere zandoogje en sindsdien gaat het, in tegenstelling tot de rest van de dagvlinders in Nederland, erg goed met het

dit vlindertje. Zeldzaam ja, maar plaatselijk beslist niet. Pakweg tien jaar geleden was het Veenhooibeestjes op één hand te tellen. Naast de monitoringroute die ik sinds 2003 loop, is onlangs onderzoek gedaan naar de populatie buiten deze route. Met de hoge waarnemingen van de laatste jaren kon het haast niet uitblijven, ook elders in het Fochteloërveen vliegen de Veenhooibeestjes volop.

Nu het 25-jarig bestaan van de Vlinderwerkgroep Friesland een feit is, moet ik zeggen dat de nieuwsgierigheid naar die tijd gewekt is. Deze vlindertjes zijn niet erg reislustig en vraag ik me af of destijds ook al enkele VHBjes rondvlogen die gewoon niet zijn waargenomen? Overigens voor mij toen nog onbekend terrein zowel het veen als de Veenhooibeestjes. Inmiddels is het veen geen onbekende plek meer voor me. In deze relatief korte periode heb ik het zien veranderen. De